

«Ο ΔΙΚΟΣ ΜΑΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ»: ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ, ΣΥΓΚΛΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΕΣ ΣΕ ΜΙΑ ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Μαρία Γιαννησοπούλου, διδάσκουσα στο τμήμα Κοινωνιολογίας
Πανεπιστημίου Κρήτης

Εδώ θα προσπαθήσω να προσεγγίσω τον πολυεπίπεδο χαρακτήρα και το συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων που αναπτύσσονται μεταξύ του ντόπιου και προσφυγικού πληθυσμού στην Αλμωπία. Πρόκειται για μια τοπική κοινωνία της Κεντρικής Μακεδονίας, μια «ακρική»¹ περιοχή όπου οι κοινωνικότητες² και οι ταυτότητες³ εξαρτήθηκαν τόσο από την ιστορική συγκυρία όσο και από τις εκάστοτε επιλογές της πολιτικής εξουσίας. Θα ασχοληθώ ειδικότερα:

1. με τις σχέσεις που δομούν οι διαφορετικές εθνοπολιτισμικές ομάδες μεταξύ τους και τους τρόπους συνύπαρξης που ενεργοποιούν
2. με τις εικόνες και το λόγο που η δυναμική αυτών των σχέσεων διαμορφώνει
3. με τις εικόνες και το λόγο που παρουσιάζουν στον ξένο που επισκέπτεται τα μέρη τους.

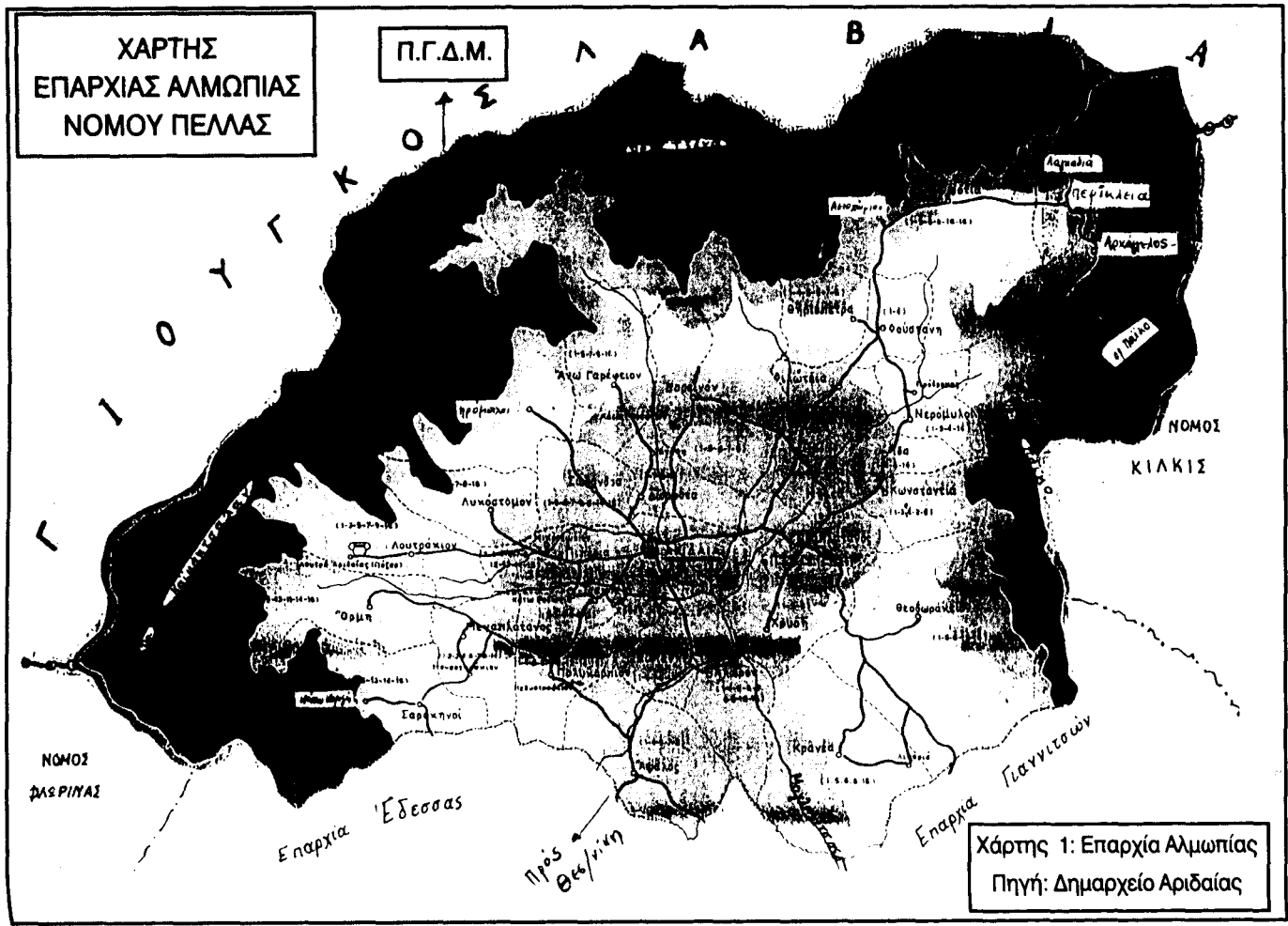
Τελικός μου στόχος είναι να θέσω κυρίως ερωτήματα παρά να δώσω απαντήσεις σε επίμαχα ζητήματα όπως αυτά που άπτονται του θέματος και προκύπτουν από τη διαπλοκή των σχέσεων κέντρου-περιφέρειας=τοπικού-εθνικού, πόλης-υπαίθρου, «ξένου»-«ντόπιου» στοιχείου που καλείται να συγκροτήσει, δηλαδή να παράγει, κοινωνία για να ζήσει και δη να συνυπάρξει παραγωγικά, δηλαδή «ειρηνικά».

Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά.

1. Ο όρος «ακρική» στην τοπική του χρήση είναι ιδεολογικά φορτισμένος. Παραπέμπει στην «ιστορική υπεράσπιση των συνόρων» κι όχι μόνο στη συνοριακή τους τρέχουσα ιδιότητα.

2. Με τον όρο «κοινωνικότητα» εννοώ τη διαδικασία εκκοινωνισμού του ατόμου και κατά συνέπεια την ικανότητά του να ζει σε κοινωνία.

3. Προσεγγίζω εδώ την έννοια «ταυτότητα» ως διαδικασία, ως σημείο εκκίνησης πολλαπλών ταυτίσεων και ετεροπροσδιορισμών στο διάβα της ζωής του κοινωνικού υποκειμένου, ως σύνολο συμβόλων, δηλαδή, που σηματοδοτούν την «ύπαρξη» του ατόμου ως «διαφορά» από τον «άλλο» μέσω του οποίου συγκροτεί τον «εαυτό». Για περισσότερα βλ. Μιχαλοπούλου, Αικ. κ.ά. (επιμ.) (1998), σελ. 345 (σημ. 18).

1. Μεθοδολογική προσέγγιση

- Τα δεδομένα στοιχεία βασίζονται σε ένα εμπειρικό υλικό που συλλέχθηκε για λογαριασμό του ερευνητικού προγράμματος «ελληνοβαλκανικές σχέσεις. Οι επιδράσεις της Ξενοφοβίας στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της Β. Ελλάδος-Μακεδονίας». Χρηματοδοτήθηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση, εντασσόμενο στο ΕΠΕΤ II, και είχε ως ανάδοχο φορέα το ΕΚΚΕ και ως φορέα χρήστη τη Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Η έρευνα πεδίου έγινε το 1997 στο διάστημα 5 μηνών επιτόπιας συμμετοχικής παρατήρησης. Το υλικό της έρευνας συμπληρώνουν δευτερογενείς πηγές.
- Μετά από μια σύντομη παράθεση στοιχείων που χαρακτηρίζουν το πεδίο ανάλυσης, το χώρο και τους ανθρώπους, θα παραθέσω, επίσης σύντομα, μερικά συμπεράσματα διατυπωμένα με τη μορφή υποθέσεων και ερωτημάτων που ζητούν περαιτέρω ανάλυση και επεξεργασία.

2. Το πεδίο ανάλυσης: ο χώρος και οι άνθρωποι

- Η «ακριτική» Αλμωπία, τρίτη επαρχία του νομού Πέλλας στη Μακεδονία, διοικητικά, όταν έγινε η έρευνα, αποτελούνταν από ένα δήμο και 30 κοινότητες. Αντιπροσωπεύουν 45 μεγάλους και μικρούς οικισμούς με 30.000 περίπου κατοίκους. Απέχουν από 10 έως 20 χιλιόμετρα από τα σύνορα της Π.Γ.Δ.Μ. Ο γεωφυσικός και κοινωνικός αυτός χώρος έχει το σχήμα βεντάλιας με έντονη τη συμβολική διάσταση. Βόρεια, ανατολικά, και δυτικά το αγκαλιάζει ένας ορεινός όγκος [Καϊμακτσάλαν (βορράς) Τζένα, Πάικο]. Έχει μόνο ένα άνοιγμα προς το νότο, την εύφορη πεδιάδα. Μοναδική κύρια οδική διέξοδος, συνδέει την επαρχία με τον υπόλοιπο νομό και το εθνικό δίκτυο της χώρας. Οι οικισμοί χωρίζονται σε αμιγώς ντόπιους, αμιγώς προσφυγικούς, βλάχικους οικισμούς και σε μικτούς, όπου κυριαρχεί η σύνθεση ντόπιος - πρόσφυγας και ελάχιστα βλάχος. Χωροταξικά κατατάσσονται σε πεδινούς, ημιορεινούς, ορεινούς. Στο γεωφυσικό αυτό διαχωρισμό ανταποκρίνεται ο εθνολογικός του πληθυσμός, όπου προσφυγικοί και μικτοί πληθυσμοί κατέχουν την πεδιάδα, ενώ οι αμιγώς ντόπιες με τις δύο κοινότητες των βλάχων βρίσκονται στις ορεινές και ημιορεινές περιοχές*.
- Η επαρχία συγκροτείται ιστορικά σε τρεις διακριτές φάσεις:
 1. Μέχρι το 1912 κυριαρχεί η Οθωμανική Αυτοκρατορία.
 2. Μετά το τέλος των Βαλκανικών πολέμων (1912-13), όπου καθορίζονται τα νέα σύνορα, η περιοχή εντάσσεται στο ελληνικό κράτος. Χαρακτηρίζεται «ακριτική» και αποτελεί επαρχία των «Νέων Χωρών». Οι κάτοικοί της από υπήκοοι της άλλοτε Αυτοκρατορίας, καλούνται, ως «πολίτες» πλέον, να αποτελέσουν μια νέα τοπική κοινωνία σε σχέση με ένα εθνικό κέντρο.

* Βλ. χάρτη.

3. Το 1922-23, μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, γίνεται η καθοριστική για την περιοχή ανταλλαγή των πληθυσμών.
- Οι πρόσφυγες αντικαθιστούν τους μουσουλμάνους που ζουν ακόμη στην περιοχή. Από αυτή την κατάσταση προκύπτουν σημαντικές επιπτώσεις 1) στη σύνθεση του πληθυσμού, 2) στη χωροταξική εγκατάσταση των νεοαφιχθέντων, 3) στη διαχείριση της κοινωνικής του ζωής στον τομέα της παραγωγής, της γαμήλιας αγοράς, του δημόσιου βίου, δηλαδή, ό,τι άπτεται των υλικών και συμβολικών αγαθών του.
 - Εν κατακλείδι θα αναφέρω μερικά μόνο δεδομένα σχετικά με τη σύνθεση του πληθυσμού και της χωροταξικής του εγκατάστασης.
 - *1η καθοριστική συνέπεια:* Στην κοινωνία της Αλμωπίας αλλάζει η πολυπολιτισμική διάρθρωση που είχε πριν από την ανταλλαγή. Μια νέα μείξη ετερογενών πληθυσμιακών ομάδων καλούνται να μοιραστούν ένα χώρο, έναν τρόπο ζωής, υπαγόμενες στη συγκεντρωτική εξουσία του ελληνικού εθνικού κράτους το οποίο καθόρισε τη συνύπαρξή τους.
 - Έτσι στο δήμο και στις κοινότητες της επαρχίας από το 1922-23 κατοικούν και συνυπάρχουν, σύμφωνα με το γλωσσικό κριτήριο –ορατό διαφοροποιητικό σημάδι–, τέσσερις ομάδες κατοίκων: οι ελληνόφωνοι, οι σλαβόφωνοι⁴, οι βλαχόφωνοι και οι τουρκόφωνοι πληθυσμοί. Με βάση την προέλευση και την καταγωγή τους τα μέλη των ομάδων προσδιορίζουν και κατατάσσουν εαυτούς, στον επίσημο λόγο τους, σε τρεις κατηγορίες πέρα από τις όποιες εσωτερικές διαφοροποιήσεις τους:
 - 1η κατηγορία: πρόσφυγας ή/και Πόντιος. Περιλαμβάνει τους ελληνόφωνους, ποντιόφωνους, και τουρκόφωνους από την περιοχή του Πόντου, του Καυκάσου, της Μ. Ασίας και της Ανατολικής Θράκης. Όλοι, ωστόσο, αποκαλούνται «Έλληνες».
 - 2η κατηγορία: Ντόπιος ή/και ντόπιος-Μακεδόνας, ο «δικός μας», «έλληνας-πολίτης». Εδώ έχουμε τους σλαβόφωνους και τους γύφτους της Μακεδονίας, όπως αποκαλούν στην περιοχή μια κατηγορία τσιγγάνων, οι οποίοι αυτοπροσδιορίζονται ως οι άνθρωποι του «τόπου». Εντόπιοι πληθυσμοί και οι δύο ομάδες, μιλούν την ίδια γλώσσα, ωστόσο οι γύφτοι θεωρούνται από όλους κοινωνικά κατώτεροι, ως «απομεινάρια» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τους αποκαλούν «οι Μαύροι».
 - 3η κατηγορία: «Του Τόπου», «Ντόπιος», Βλάχος, Έλληνας. Εδώ ανήκουν οι βλαχόφωνοι της περιοχής Μογλενών. Αυτοπροσδιορίζονται μέσω της ετε-

4. Χρησιμοποιώ τον όρο σύμφωνα με τη διεθνή ορολογία παρά το ότι οι ενδιαφερόμενοι δε δέχονται τον όρο αυτό ως προσδιοριστικό. Βλ. Αλ. Ιωαννίδου, «Τα σλαβικά ιδιώματα στην Ελλάδα» στο Γούναρης, Β. κ.ά. (επιμ.) (1997), *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, Παπαζήση, Αθήνα, σσ. 89-101 και Drettas, G. (1981), «Tant que les grands - mères parlent...», σελ. 145 (σημ. 3).

ρόπητας, εξηγούν, δηλαδή, ότι δεν είναι ούτε Κουτσόβλαχοι ούτε Σαρακατσάνοι, αλλά ούτε και Ρουμάνοι. Τα χωριά τους απέχουν 30 έως 45 χιλμ. από το κέντρο της επαρχίας, ζουν στις τρεις κοινότητες τους χωρίς άμεση ανάμειξη στην κοινωνική ζωή.

- Στον καθημερινό τους λόγο οι τρεις κατηγορίες συμπύσσονται σε δύο: πρόσφυγας-Πόντιος και ντόπιος-Μακεδόνας. Παρουσιάζονται ως οι δύο επικρατούντες πόλοι της κοινωνίας και κυριαρχούν, αν και άνισα, στην πολιτική και κοινωνική σκηνή.
- Όμως αισθητή είναι η ιεράρχηση που γίνεται αφ' ενός στο εσωτερικό της κάθε ομάδας ως προς τα ίδια τα μέλη που την απαρτίζουν, αφ' ετέρου ως προς τις άλλες ομάδες που μοιράζονται τον ίδιο χώρο.
- Έτσι ο Πόντιος από τον Πόντο, υπερτονίζοντας την προέλευσή του, για την οποία είναι υπερήφανος, θα διαχωρίσει τον εαυτό του από τους άλλους πρόσφυγες «που ήρθαν, όπως λέει, από τα βάθη της Μ. Ασίας», «δε μιλούσαν ελληνικά και ήταν γεωργοί». Άλλωστε στα χωριά έχουν εγκατασταθεί κατά ομάδες προέλευσης και σύμφωνα με το σόι. Ζουν, ως επί το πλείστον, σε πυρηνική οικογένεια, έχουν χαλαρή γαμήλια αγορά και χαρακτηρίζονται από κοινωνική κινητικότητα. Στο λόγο τους διακρίνεται ο πόνος και η ένδεια του «ξεριζωμού», τα προβλήματα της εγκατάστασης. Μέσα από τις θύμησες των μεγάλων τα γνωρίζουν τα μέλη 2ης και 3ης γενιάς που γεννήθηκαν εδώ. Τροφοδοτούν την κοινή συνείδηση για τις «χαμένες πατρίδες». Έτσι, προς τα έξω, η ομάδα σε μια υπέρβαση της πραγματικότητας, καθορίζεται με τον γενικό όρο Πόντιος σε αναφορά με ένα πολιτισμικό υπόστρωμα, μια μυθική «γεωγραφία» εξίσου δυνατή μέχρι σήμερα. Όλα τούτα τροφοδοτούν τη φαντασία, τη συνείδηση, την κοινωνική πρακτική των μελών της ομάδας, που εμφανίζεται ως εκπρόσωπος του «πολιτισμού» ως φορέας «ελληνικότητας» στην περιοχή όπου τον εγκαθιστά το ελληνικό κράτος. Καλυμμένη πίσω από τη συμβολική διάσταση της «φαντασιακής της κοινότητας» ασπάζεται στην αρχή τον καθορισμό της ένταξης, της εδραίωσης και επιβίωσης στη συνέχεια. Έτσι μπαίνει στα πράγματα, επεμβαίνει στο χώρο. Μια επιλογή εγκατάστασης με θεαματικά αποτελέσματα, που άλλαξε τη φυσιολογία του τόπου. Η συνείδηση της κατάστασης αυτής επισημαίνεται σε κάθε ευκαιρία μέσα από απόψεις-κλισέ: «αυτοί ζούσαν με τα ζώα τους, δεν ήξεραν ούτε σε τραπέζι να φάνε»· «τους ανοίξαμε τα μάτια»· «τους μάθαμε να ζούνε».
- Όλα τούτα λέγονται σε αναφορά με το 2ο πόλο, την ομάδα των ντόπιων, που βλέπει την εικόνα της να αμφισβητείται, το χώρο της να αλλάζει, να διεκδικείται, τον εαυτό της να παραμερίζεται ως «αγροίκος» που δεν ξέρει να ζήσει και που καλά καλά δε μιλά ελληνικά. Οι ίδιοι οι ντόπιοι δέχονται ότι τα όρια της ομάδας τους ορίζονται από τη συνέχεια δύο στοιχείων: 1) τη γεω-

γραφική συνέχεια του ευρύτερου χώρου από τη μια. «Ήμασταν εδώ, η διοίκηση άλλαξε» λένε. «Γενήκαμε πολίτες αλλά στη μοιρασιά δε γίναν καλά τα πράγματα», «πολλοί μας διεκδικούσαν, μόνο η Ελλάδα που μας πήρε δεν είπε ποτέ ότι είμαστε δικόι της». Βάσει αυτής της συνεχούς πορείας στο χώρο και στο χρόνο, που την εκφράζουν με το γενικό όρο «εντοπιότητα» απ' όπου και ο προσδιορισμός τους «ντόπιος», η ομάδα μέχρι σήμερα διεκδικεί και διαπραγματεύεται τη διαφορά και την ύπαρξή της σε σχέση με τον κυρίαρχο αντίπαλο, τοπικό εκπρόσωπο της επίσημης εξουσίας, τον πρόσφυγα-Πόντιο⁵. 2) η συνέχεια της κοινωνικής τους οργάνωσης στο χωριό, από την άλλη. Αν και είναι πλέον αισθητές οι αλλαγές, γενικά χαρακτηρίζεται από ι-διαίτερα ήθη και έθιμα, από τη μορφή της διευρυμένης οικογένειας με στενή γαμήλια αγορά, κυρίως όμως από τη γλώσσα που μιλούν⁶. Όμως στο εσωτερικό της ομάδας η ρηγματώση είναι αισθητή και τούτο διότι τη στιγμή της ένταξης (1912) δε βρίσκονται όλοι στο ίδιο στρατόπεδο ως ομάδα, γεγονός που δεν τους εμποδίζει να είναι «ο δικός μας» απέναντι στο όποιο άλλο ζει δίπλα τους. Καθορίζει απλώς τον ελαφρά διαφορετικό τρόπο διαπραγμάτευσης της ταυτότητάς τους στην τοπική κοινωνία και τη σχέση τους με την κεντρική εξουσία που, κατά κοινή ομολογία, δεν τους αναγνωρίζει ως «αυτό που είναι». Τους καθορίζει με το να τους αρνείται, συχνά με βίαια μέσα, να ονομάζονται όπως θέλουν. Τους «αφήρεσε» τις λέξεις, το λόγο, απαγορεύοντας και τη χρήση της «μητρικής» γλώσσας σε ορισμένες περιόδους, υποτιμώντας την με κάθε τρόπο μέχρι και σήμερα. Μέρος του αυτοπροσδιορισμού αλλά και της αντίδρασης απέναντι στους ντόπιους είναι η σχέση που διατηρούν με συγγενικά ή μη άτομα πέρα από τα ελληνικά σύνορα, το «Μέσα» όπως λένε. Ένθεν και ένθεν υπάρχει ένα συνεχές «είναι δικόι μας», λένε. Όμως πώς να το πουν δημόσια; Στις στρατηγικές τους υπάρχει, συνεπώς, πάντα ένα όριο, αυτό το «κάτι» που ποτέ δε λέγεται και που φύλαξαν μαζί με το φόβο τους, στο βάθος του «είναι» τους για να μπορέσουν να ενταχθούν. Αν αυτό ξεπεραστεί, γίνεσαι ΜΑΚΙΒΕ⁶ και ίσως τότε «χάσεις το βιος σου».

- Παρά την κοινωνική «διάχυση» που έχει συντελεστεί στην τοπική κοινωνία τις δύο τελευταίες δεκαετίες (με κοινές εργασιακές σχέσεις, ίδιο σχολείο, μικτούς γάμους, κουμπαριές, κοινές πολιτιστικές εκδηλώσεις κ.ά.), η ομάδα των ντόπιων είναι αυτή που επιλέγει αυτά τα όρια.
- Ωστόσο, αντιπαλότητα και αντιθέσεις, φορτισμένες με τις ιστορικές μνήμες

5. Το θέμα της γλώσσας, αν και ακανθώδες, δε θα αναλυθεί εδώ. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Αικ. Μιχαλοπούλου (1998), σσ. 362-366. Επίσης στοιχεία για το ρόλο της γλώσσας γενικά: Λ. Τοπσιπής (1995), Τοπσελίκης Κ. (1996), Ηαgέgε (1992), Βιγκότοκι Λεβ (1993).

6. ΜΑΚΙΒΕ= Μακεδονική Κίνηση Βαλκανικής Ευημερίας. Ιδρύθηκε το 1991 από μια μερίδα ντόπιων ολαβοφώνων ως προσπάθεια έκφρασης ενός κινήματος απημάτων και διαθέσεων.

του παρελθόντος, μεταφέρονται συμβολικά στις τωρινές τους σχέσεις. Κυριαρχούν ετεροπροσδιορισμοί του τύπου «άλλη ράτσα», «άλλη φυλή»⁷, αλλά και «γκρεκομάνος», «βούλγαρος», «εαμοβούλγαρος» από τη μια έπληλς, «αποικιοκράτης», «κατακτητής», «τουρκόσπορος» από την άλλη.

- 2η καθοριστική συνέπεια της άφιξης των προσφύγων είναι η χωροταξική διευθέτηση του πληθυσμού που διαμορφώνεται επίσης εθνολογικά. Έτσι οι οικισμοί της επαρχίας χωρίζονται σε αμιγώς ντόπιους (10 οικ.), αμιγώς προσφυγικούς (15 οικ.), βλάχικους (3 οικ.) και σε μικτούς (17 οικ.)
- Οι προσφυγικοί και μικτοί πληθυσμοί στην πλειονότητά τους κατέχουν τις πιο εύφορες πεδινές εκτάσεις, ενώ οι ντόπιες και βλάχικες βρίσκονται στις ημιορεινές και ορεινές περιοχές.
- Μια ιστορική διευθέτηση, που μέχρι σήμερα προκαλεί τριβές και αντιπαλοτήτες ως προς την πρόσβαση που έχουν οι κάτοικοι στις διαδικασίες παραγωγής. Η περιοχή είναι αγροτική στο σύνολό της σε διαδικασία ανάπτυξης και κοινωνικού μετασχηματισμού. Ο χώρος συνεπώς σημαντικό πεδίο, μεταξύ άλλων, όπου παίζεται το «παιγνίδι» της διεκδίκησης του αυτοκαθορισμού και της διαφοροποίησης, με τον ντόπιο να 'ναι κυρίαρχος στο βουνό [ποικιλότροπη εκμετάλλευση του δάσους και γενικώς με την πρωτογενή παραγωγή] και τον πρόσφυγα στην πεδιάδα [εξειδικευμένη γεωργία: καρποφόρα δένδρα και ενασχόληση στο δευτερογενή τομέα: μεταποίηση αγροτικών προϊόντων, κονσερβοποιία, μονάδες επίπλου, ένδυσης, υπόδησης, επεξεργασίας μαρμάρου κ.ά.]. «Ένας χώρος αναγνωρίσιμος μέσα από τις διαστάσεις του κοινωνικού»⁸.
- Η εφαρμογή του κοινοτικού προγράμματος Leader οδηγεί επίσης σε νέες συγκρούσεις μεταξύ επαρχίας-περιφέρειας και εθνικού κέντρου.
- Η οργάνωση και λειτουργία του δευτερογενούς τομέα συμπυκνώνει και εκφράζει τις εγγενείς αντιφάσεις μιας αγροτικής κοινωνίας σε μετασχηματισμό. Τα αδιέξοδα ενός τρόπου ανάπτυξης, όπου παλιές δομές συνυπάρχουν με τους κανόνες της αγοράς. Αλλά και τους κραδασμούς των εθνικών και διεθνών ανακατατάξεων που συντελούνται μετά το 1989 σ' αυτή την περιοχή των Βαλκανίων.
- Ο ξένος μετανάστης [Αλβανός κυρίως αλλά και Ρουμάνος και από την πρώην Σ. Ένωση] συμβάλλει, σ' όλους τους τομείς, στην αναπτυξιακή πορεία του τόπου. Αν και απαραίτητος, δε στοιχειοθετεί ακόμη απειλή. Γιατί με τον «ξένο απ' αλλού» οι κάτοικοι δε διαπραγματεύονται τις καθημερινές τους βεβαιότητες. (Άρα μη απειλούμενοι δεν επιτίθενται, δεν αποκλείουν.)

7. Όροι που χρησιμοποιούνται με ρατσιστική χροιά αλλά για να δηλώσουν το διαφορετικό.

8. Βλ. Δ. Λαφαζάνη (1997), «Χώρος και κοινωνικές σχέσεις. χώρος και κοινωνικός αποκλεισμός», στο περ. *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 62, σσ. 69-75.

- Στη συγκεκριμένη κοινωνία το «ξένο» στοιχείο βρίσκεται στους ίδιους τους κόλπους του «όμοιου». Το «διαφορετικό» μέσα στην ίδια τοπική κοινωνία που, πέρα από την υπαγωγή και την εξάρτηση από το εθνικό κέντρο, στο τοπικό, συγκροτεί την «κοινότητα» στο συμβολικό και πραγματικό, δηλαδή, θεσμικό επίπεδο. Εκφράζεται με όρους καταγωγής και προέλευσης. Αφορά στο βαθμό «ελληνικότητας» και «εντοπιότητας» των κατοίκων, στη φυσιογνωμία της κοινωνίας τους. Εδώ είναι που οι κάτοικοι διαπραγματεύονται καθημερινά μέρος της ζωής τους από την αρχή. Το «ξένο», λοιπόν, στοιχείο που «διαταράσσει» είναι αυτό το ίδιο που μένει δίπλα τους ως ο άλλος, το έτερο, μέσω του οποίου συγκροτείται η ταυτότητα του εαυτού. Ενοχλεί διότι παρεμβαίνει άμεσα και καθημερινά στις ελάχιστες βεβαιότητες που κατόρθωσαν, ως κοινωνία, να οικοδομήσουν τα τελευταία 75 χρόνια της κοινής τους πορείας στον τόπο. Καταγωγή, γλώσσα, ήθη και έθιμα, γη κυρίως.

3. Ιστορική κληρονομιά

Όλη αυτή η κατάσταση μας παραπέμπει στην ιστορία του τόπου. Μια ιστορία που δε μας λείπει τίποτα από μόνη της αν δεν εξηγηθεί. Ειδικά για την κοινωνία και τους ανθρώπους της Μακεδονίας, όπου τίποτε δε φαίνεται να είναι αυτονόητο. Θα κλείσουμε, λοιπόν, αυτό το σύντομο οδοιπορικό στην Αλμωπία παραθέτοντας επιγραμματικά ορισμένα μόνο κομβικά στοιχεία της ιστορικής της κληρονομιάς. Αν απαντούν στο γιατί και το πώς έγιναν τα πράγματα, ανοίγουν ταυτόχρονα ένα νέο κύκλο ερωτημάτων.

- Σύμφωνα με την «αρχή των εθνοτήτων», η δημιουργία των νέων κρατών στα Βαλκάνια βασιζόταν στη θρησκευτική ταυτότητά τους και, υποτίθεται, ότι εξέφραζε την εθνική τους συνείδηση. Όμως η αρχή «ένα κράτος ένα έθνος» δε φαίνεται να ήταν εφικτή στην περιοχή⁹.
- Πρακτικά προκάλεσε εδαφικές ανακατατάξεις και την ανταλλαγή των πληθυσμών. Το μοίρασμα της γης, θέμα εθνικό, ήταν ο βασικός άξονας. Απέβλεπε στην ενσωμάτωση των προσφύγων και των ντόπιων σ' ένα χώρο με κατάλοιπα του παλιού καθεστώτος. Συνολικά υπήρχαν 2.259 τσιφλίκια, 818 από τα οποία υπήρχαν στη Μακεδονία. Η άφιξη των προσφύγων επέσπευσε τη διανομή τους. Την ίδια στιγμή μεγάλος αριθμός ντόπιων είναι ακτήμονες. Η διανομή έχει ποικίλες και απρόσμενες επιπτώσεις. Οι ντόπιοι αποκτούν κλήρο και από κολλήγοι γίνονται μικροϊδιοκτήτες. Αναγνωρίζονται έτσι ως ισόπιοι πολίτες του ελληνικού κράτους χωρίς όμως να πειστούν ότι έτυχαν της καλύτερης μεταχείρισης.
- Θεωρητικά εξισωτική, λοιπόν, η διανομή δημιουργεί ένα διαχωρισμό που πέρα από τα οικονομικά του αίτια θα πάρει συμβολικές διαστάσεις. Ενεργοποιούνται

9. Βλ. Λ. Διβάνη (1995), *Ελλάδα και μειονότητες*, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη, σελ. 26.

κοινωνικά από την εμβόλιμη έλευση των προσφύγων στον τόπο τους. Γιατί στους πρόσφυγες δίνεται η πιο εύφορη γη, εφόσον αυτήν εγκατέλειψαν οι Τούρκοι. Αλλά και οι πρόσφυγες νιώθουν «ηθικά» αγνοημένοι. Γιατί στη νέα πατρίδα είχαν ξεπέσει οι αγρότες σε φτωχούς χωρικούς, οι αστοί σε εργάτες ευκαιριακής απασχόλησης. Η γη, άλλωστε, έγινε και αντικείμενο πολλαπλών πολιτικών αντιπαραθέσεων και κομματικής εκμετάλλευσης με άξονα την προέλευση και την καταγωγή.

- Συνεπώς στην περιοχή το πλήθος των προσφύγων ανατρέπει την εθνολογική ισορροπία υπέρ των ελληνοφώνων. Άλλωστε αυτός ήταν ο στόχος του Βενιζέλου: η «ενοσφηνωσις ελλήνων πληθυσμών εκεί όπου αλλογενείς τοιοῦτοι εἶναι συμπαγεῖς»¹⁰. Στόχος πολιτικός, επιβαλλόμενος από τη συγκυρία, που δημιούργησε όμως «πολιτισμικό σοκ»¹¹. Η αντιπάρθεση του πολιτισμικού υπόβαθρου θα διαμορφώσει τις κοινωνικές διαφορές και θα δώσει το προβάδισμα στους πρόσφυγες που θα εκμεταλλευτούν όλες τις ευκαιρίες για εξέλιξη και ανάπτυξη του τόπου. Οι ντόπιοι, σε αδυναμία να παρακολουθήσουν την «εισηγμένη» πρόοδο, θα περιχαρακωθούν σε ό,τι οικείο και γνωστό. Αρχίζουν να ντρέπονται για την καταγωγή τους την οποία ενσωματώνουν ως απαξία.
- Παράλληλα με αυτές τις κοινωνικές διεργασίες εδραιώνεται η ελληνική παιδεία με στελέχη από την παλαιά Ελλάδα. Ανάμεσα σε δύο ήδη «ξένα» σώματα εμφανίζεται και τρίτο οι «παλαιολλαδίτες», επίσημος φορέας της κυρίαρχης ιδεολογίας του ελληνικού κράτους. Θα την επιβάλλει μέσω της γλώσσας στην προσπάθεια να ενσωματώσει την ανομοιογενή εθνολογικά και γλωσσικά περιοχή στην υπόλοιπη Ελλάδα. Ο εξελληνισμός και η αφομοίωση των σλαβοφώνων, που προσφωνούνται και Μακεδόνες¹², αλλά στην ουσία λογίζονται ως «Βούλγαροι» λόγω της γλώσσας που μιλούν¹³, επιχειρούνται με σειρά μέτρων: σχολεία, γάμους με αξιωματικούς κ.ά. για να «ξεχάσουν οι ντόπιοι ό,τι ήταν και να γίνουν όπως οι άλλοι»¹⁴. Θα εισπραχθεί ως διωγμός με περαιτέρω σύγχυση στις ήδη ρευστές συνειδήσεις των ντόπιων. Έτσι θα αρθρωθεί εκατέρωθεν το «εμείς» και «οι άλλοι», άλλη ράτσα, άλλη φυλή μεταξύ των δύο επικοινωντών την Αλμπανία. Ο όρος «τουρκόσπιτορας» θα πολιτογραφήσει τους πρόσφυγες ενώ ο όρος «Βούλγαρος» θα στιγματίσει τους ντόπιους έως σήμερα.

10. Βλ. Λ. Διβάνη, στο ίδιο, σελ.58, όπου παρατίθεται το σχετικό έγγραφο.

11. Σύμφωνα με την έκφραση του G. Maurokordatos (1983) Stillborn Republic. of California Press, Μπέρκλεϋ, Λος Άντζελες, Λονδίνο, σελ. 193.

12. Βλ. Ε. Μπάρκερ (1996), *Η Μακεδονία στις διαβαλκανικές σχέσεις και συγκρούσεις*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσ/νίκη, σσ. 23, 24, 25 (κατά περίπτωση αλλαγή ονομάτων τους).

13. Βλ. Χρ. Βάρδα (1993), «Όψεις της πολιτικής αφομοίωσης στη Δυτική Μακεδονία στο μεσοπόλεμο», στο περ. *Ιστορικά*, τχ. 18-19, σελ.157.

14. Βλ. L. Danforth (1995), σελ. 19.

- Έτσι έχει η κατάσταση μέχρι την επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά. Στον Γ' ελληνικό πολιτισμό, με την ιδέα της καθαρότητας για την ελληνική φυλή, δεν έχει θέση για «Βούλγαρους» ούτε και για ριζοσπαστικούς πρόσφυγες, αφού και οι δύο εκπροσωπούν ένα «ξένο» στοιχείο ως προς την επίσημη ιδεολογία του καθεστώτος. Τα φρονήματα και η γλώσσα θα κρίνουν τους φίλους και τους εχθρούς.
Για άλλη μια φορά διώκονται κυρίως οι ντόπιοι με αυστηρές απαγορεύσεις, συχνά εξευτελιστικές, για τη γλώσσα τους και ό,τι τους χαρακτηρίζει. Η όποια αντίδραση εκφράζεται στον ήδη λογισμένο «ανθελληνισμό» τους. Ο κατατρεγμός τους θα ενσωματώσει την έννοια της «απαγόρευσης» γι' αυτό που είναι ως άτομα, ως ομάδα. Όλα τούτα θα απαγορεύσουν ακόμη και τη μνήμη εκείνης της περιόδου έως σήμερα. Η ανάγκη της λήθης θα γεννήσει τη σιωπή και ο φόβος για την επιβίωση θα αναγάγει το «άρρητον» σε θεμελιακό στοιχείο της ταυτότητάς τους.
- Με κομμένη την ανάσα οι κάτοικοι της Αλμωπίας θα εμπλακούν ξανά σ' ένα πόλεμο, τον Β' Παγκόσμιο. Ο χώρος τους, μια σκηνή όπου διαδραματίζονται σημαντικά γεγονότα της κατοχής, της αντίστασης, της απελευθέρωσης (καλοκ. 41, Οκτ. 44) και από την άνοιξη του '46 μέχρι τον Αύγουστο του '49 τα αιματηρά γεγονότα του Εμφυλίου¹⁵.
- Το τέλος του βρίσκει την Αλμωπία εξαρθρωμένη υλικά και συμβολικά. Μια κοινωνία σε χίλια κομμάτια με μια μερίδα των κατοίκων της να βρίσκεται είτε εξόριστη και στις φυλακές είτε «έξω» στις πρώην Ανατολικές χώρες και τη Γιουγκοσλαβία. Το «εθνικόφρον» κράτος των νικητών δημιουργεί και επιβάλλει ένα γενικό κλίμα αντικομμουνισμού και καταστολής με την ενίσχυση του ήδη υπάρχοντος μηχανισμού (ΤΕΑ-ΜΑΥΔΕΣ) και με ένα κατάλληλο νομοθετικό πλαίσιο. Μεταξύ άλλων νόμων μπαίνει σε εφαρμογή το άρθρο 8 του ΝΔ 2536/53 λόγω παραμεθορίου περιοχής. Όπου υπάρχει εγκατάλειψη κατοικίας, γης, κλήρου, ορίζει την ανακατάληψή τους από το κράτος, τα οποία εκείνο ξαναμοιράζει σε «νομιμόφρονες» ακτήμονες. Έτσι εμφανίζονται στο προσκήνιο απροκάλυπτα τα κοινωνικά φρονήματα και εδραιώνονται οι πελατειακές σχέσεις.
- Ο κύκλος κλείνει με το Νόμο 1285/'82 (ΦΕΚ Α' 115) περί Αναγνώρισης Εθνικής Αντίστασης του ελληνικού λαού. Θα είχε κλείσει οριστικά για την περιοχή αναγνωρίζοντας πλήρη ισονομία σ' όλους τους Έλληνες πολίτες, αν δεν υπήρχε η υπουργική απόφαση 106841/82 που καθορίζει ότι η επιστροφή πολιτικών προσφύγων του Εμφυλίου επιτρέπεται μόνον εφόσον αυτοί είναι Έλληνες το γένος.

15. Δεν αναφέρονται αναλυτικά οι ιστορικοί λόγοι και κυρίως η ιστορία του τόπου κατά τον Εμφύλιο. Θέμα πολύ περίπλοκο, χρήζει ειδικής μελέτης.

- Στην Αλμπανία υπήρχαν οι προϋποθέσεις ώστε όλες οι ομάδες να αισθανθούν «καλά» στον τόπο τους. Το αίτημα της ισοπολιτείας, που άρχισε με τους Βαλκανικούς πολέμους, πέρασε από τις αναταράξεις του '22, του Μεσοπολέμου, του Εμφυλίου, μοιάζει να κατακτάται, να προσεγγίζεται μέσα από ζυμώσεις των εθνοτικών ομάδων και με καταλύτη τη σύγχρονη οικονομική συγκυρία. Όμως συναισθηματικοί κραδασμοί παρατηρούνται ακόμη και σήμερα. Η αναζωπύρωσή τους μετά την πτώση των σοσιαλιστικών καθεστώτων είναι ίσως συνέπεια του τρόπου με τον οποίο οι κάτοικοι βίωσαν την εγκατάστασή τους. Είναι ίσως συνέπεια, επίσης και συνάρτηση, της υπουργικής απόφασης περί επιλεκτικής επιστροφής με βάση την ιθαγένεια.

Δημιουργείται έτσι μια κατηγορία πολιτών που εμπίπτει σε μια διάκριση. Θέτει πρόβλημα συνοχής των εδώ ντόπιων με τους εκεί συγγενείς τους, γιατί δε νοούνται όπως αυτοί. Έτσι, η επιβαλλόμενη διάσπαση της οικογένειας έχει σχεδόν σχιζοφρενικές συνέπειες στην κοινωνική προσωπικότητα των ανθρώπων.

Η καταστολή υπήρξε βέβαια μόνο σε ανώμαλες πολιτικές περιόδους. Υποβόσκουν, όμως, ψήγματα της από τη στιγμή που μέχρι σήμερα ο «αδελφός» δεν αναγνωρίζεται ως όμοιος και του απαγορεύεται η είσοδος. Τούτο διαιωνίζει τη «φυλετική» αίσθηση-διάσπαση της ταυτότητάς του.

- Αν, λοιπόν, οι όροι καταγωγή και προέλευση ορίζουν ακόμη τις ομάδες και διαμορφώνουν διαχωρίζοντας τον «δικό μας» άνθρωπο, είναι ίσως γιατί αυτοί ενισχύονται από το ρόλο που η κεντρική εξουσία τους δίνει στη διαδικασία κατασκευής των εκατέρωθεν κοινωνικών και εθνικών ταυτοτήτων. Γιατί το ελληνικό κράτος, στην αγωνία του να ενσωματώσει και ν' αφομοιώσει, αρχικά, την περιοχή έχοντας να αντιμετωπίσει πολλαπλά προβλήματα με την πολιτική των γειτονικών χωρών, προτάσσει το εθνικό όραμα της κοινής γλώσσας και θρησκείας, δηλαδή της ελληνικότητας. Ο όρος, λοιπόν, για την ένταξη είναι η πλήρης απάλειψη της πολιτισμικής ταυτότητας στο όνομα της πολιτικής λόγω της σύγχυσης που επικρατεί στο ελληνικό δίκαιο μεταξύ των όρων «ιθαγένεια» και «υπηκοότητα». Με άλλα λόγια, μιλάμε για την ενιαία αντιμετώπιση της πολιτικής κοινωνίας και της πολιτισμικής κοινότητας. Αυτό θα χαράξει μια διαχωριστική γραμμή στις σχέσεις των δύο ομάδων και μια άνιση, μη παράλληλη, συμβολική για κάθε ομάδα ταύτιση με το εθνικό κέντρο, αφού οι πρόσφυγες, αν και έποικοι, θα λογιστούν, κυρίως λόγω γλώσσας και συνθήκης, περισσότερο Έλληνες και οι ντόπιοι σλαβόφωνοι, αν και ανέκαθεν οι άνθρωποι του τόπου, θα αγωνίζονται μέχρι σήμερα για την απόδειξη της ελληνικότητάς τους.

.....

Όταν έγραφα τα παραπάνω, βρισκόταν εν εξελίξει ο «πόλεμος» στη Νέα Γιουγκοσλαβία και το Κοσσυφοπέδιο. Τα τελευταία γεγονότα περί «ειρηνικής συμφωνίας» επιβάλλουν μια σύνδεση των όσων προανέφερα με την παρούσα κατάσταση. Η πολιτική εξουσία (με τη μορφή άνωθεν ειλημμένων αποφάσεων) ορίζει και οριοθετεί, βέβαια, τις ζωές των αν-

θρώπων. Όμως, με αφορμή τις «εθνοκαθάρσεις», γίνεται ξεκάθαρο ότι οι αναπαραστάσεις, τα σύμβολα και οι εξωτερικευμένες αντιπαλότητες διαχειρίζονται και επικαθορίζουν την ιστορική πορεία. Αν σταθούμε λίγο προσεκτικά σε αυτές τις κινητήριες δυνάμεις, ίσως καταλάβουμε πώς το ατομικό γίνεται συλλογικό ή το εθνικό εθνικό και αντίστροφα σε αυτή την πολυτάραχη διαδρομή των λαών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abelès, M., και Joudy, H.P. (1997): *Anthropologie du politique*, Παρίσι ed. Colin.
- Αγτζίδης, Β. (1995), (Γ' εκδ.): *Ποντιακός ελληνισμός. Από τη γενοκτονία και το σταλινισμό στην περestroίκα*, εκδ. Αφοι Κυριακίδη, Θεοθήκη.
- Ancel, J. (1930): *La Macedoine, son évolution contemporaine*, Librairie Delagrave, Παρίσι (κεφ. ix: 113-122).
- Anderson, B. (1997): *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα.
- Βάρδα, Χρ. (1993): «Όψεις της πολιτικής αφομοίωσης στη Δυτ. Μακεδονία στο μεσοπόλεμο», στο περ. *Ιστορικά*, τχ. 18-19.
- Barth, F. (1969): *Ethnic groups and Boundaries. The social organization of culture difference*, Όσλο, εκδ. Beijen.
- Βερέμης, Θ. (επιμ.) (1994): *Βαλκάνια: από το διπολισμό στη νέα εποχή*, Αθήνα, εκδ. Γνώση.
- Berger P., Luckmann Th. (1986) (1966): *La construction sociale de la réalité*, Klincksieck, Paris.
- Βεργόπουλος, Κ. (1975) (β' εκδ.): *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα.
- Βιγκότσκι, Λεβ (1993) (β' εκδ.): *Σκέψη και γλώσσα*, εκδ. Γνώση, Αθήνα.
- Bloch, M. (1997): «The past and the present in the Present», στο περ. *Man*, τχ. 18, σσ. 278-292.
- Brailsford, H.N. (1906): *Macedonia, its Races and their Future*, Methuen, Λονδίνο.
- Camilleri, C. (επιμ.) (1990): *Strategies identitaires*, PUF, Παρίσι.
- Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Αρχείο Μεταξά, ΦΑΚ 36 (αρ. εγγ. 1-3), «Περί Σλαβοφώνων Δυτικής Μακεδονίας», 1936-1940.
- Cohen, A. (1989): *The symbolic Construction of Community*, Λονδίνο, εκδ. Routledge.
- Γούναρης Β., Μιχαηλίδης Ι. και Αγγελόπουλος Γ. (επιμ.) (1997): *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
- Danforth, L.M. (1995): *The Macedonia Conflict*, Princeton University Press.
- Διβάνη, Α. (1995): *Ελλάδα και μειονότητες*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα.
- Drettas, G. (1974): «Les Nôtres», στο *Etudes Balcaniques*, τχ. 3, σσ. 56-70.
- (1981): «Tant que les grands - mères parlent», στο *EKE*, σσ. 143-157.
- Dumont, L. (1983): *Essais sur l' individualisme une perspective anthropologique sur l' ideologie moderne*, Seuil, Παρίσι.
- Erikson, E. (1972): *Adolescence et crire, la quete de l'identité*, Παρίσι, Flammarion.
- Gandolphe, M. (1904): *La crise macédonienne. Enquête dans les vilayets insurgés*, Perrin et Cie, Παρίσι.
- Godelier, M. (1984): *L' idéal et le materiel*, εκδ. Fayard, Παρίσι.
- Goffman, E. (1973): *La mise en scène de la vie quotidienne. La représentation de soi*, Minuit, Παρίσι.
- Hagége, M. (1992): *Le souffle de la langue voies et destins de parlers d' Europe*, Odile Jacob, Paris.

- Halbwachs, M. (1950): *Mémoire collectives*, Παρίσι, εκδ. Puf.
- Hobsbawm, E.J. (1994): *The invention of tradition*, Cambridge University Press, Cambridge. *Ιστορία της Αντίστασης 1940-45*, 1976, Αυλός, Αθήνα.
- Κωφός, Ε. (1964): *Nationalism and Communism in Macedonia*, Ινστ. Βαλκανικών Σπουδών, Θεσ/νίκη.
- Κοππά, Μ. (1994): «Πολιτική εξουσία και μειονότητες στα Βαλκάνια στη μεταπολεμική εποχή» στο περ. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 4, σσ. 58-98.
- Kravati, V. (1989): *Villes et villages de Macedoine occidentale*, P. Lethielleux, Παρίσι.
- Λαφαζάνη, Δ. (1997): «Χώρος και κοινωνικές σχέσεις, χώρος και κοινωνικός αποκλεισμός» στο περ. *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 62, σσ. 69-75.
- Λέκκας, Π. (1994): «Θέματα βαλκανικής ιστοριογραφίας και εθνικιστικής ιδεολογίας. Εθνικιστική ιδεολογία: παράδοση και εκουγχρονισμός» στο περ. *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 50-51, σσ. 36-46.
- Levi-Strauss, Cl. (1961): *Race et Histoire*, Gonthier, Paris.
- Majower, M. (1991): «Η συγκρότηση του ανηκοιμοκρατικού κράτους», στο περ. *Ίστωρ*, τχ. 3, 65-84.
- Μαχαίρα, Ε. (1996): *Η Νεολαία της 4ης Αυγούστου*, ΙΑΕΝ και ΓΝΓ, Αθήνα.
- Μαυροκordatos, G. (1983): Stillborn Republic, of California Press, Μπέρκλεϊ, Λος Άντζελες, Λονδίνο.
- Michaud, G. (επιμ.) (1978): *Identités collectives et relation interculturelles*, Παρίσι, εκδ. Puf.
- Μιχαλακόπουλου, Αικ. κ. ά. (1998): *Μακεδονία και Βαλκάνια. Ξενοφοβία και Ανάπτυξη*, εκδ. Αλεξάνδρεια-ΕΚΚΕ Αθήνα.
- Μπάρκερ, Ε. (1996): *Η Μακεδονία στις διαβαλκανικές σχέσεις και συγκρούσεις*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσ/νίκη.
- Papathanassiou, I. (1988): *Contribuioni a l' histoire du parti communiste grec 1949-1971* διδακτορική διατριβή, παν/μιο Nanterre, Παρίσι.
- Σκοπετέα, Ε. (1988): *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα.
- Taguieff, P.A. (επιμ.) (1991): *Face au racisme. Analyses, Hypothèses, Prespectives*, τόμ. 2, Παρίσι, εκδ. La Decouverte.
- Τοντόροβα, Μ., Ηροch, Μ. (1996) (επιμ.): *Το εθνικό κίνημα στα Βαλκάνια*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.
- Τσαούσης, Δ.Γ. (1983) (επιμ.): *Ελληνισμός και Ελληνικότητα*, εκδ. Εστία, Αθήνα.
- Τσιποελίκης, Κ. (1996): *Το διεθνές και το ευρωπαϊκό καθεστώς προστασίας των γλωσσικών δικαιωμάτων των μειονοτήτων και η ελληνική έννομη τάξη*, εκδ. Σάκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή.
- Τσιτσιπής, Λ. (1995): *Εισαγωγή στην Ανθρωπολογία της γλώσσας. Γλώσσα, ιδεολογία, διαλογικότητα και επέλεση*, εκδ. Gutenberg.
- Turner, V. (1969): *The ritual process. Structure and Anti-structure*, ΗΠΑ, εκδ. Aldine.
- Wace, A.J.B. και Thombson, S.A. (1989) (1917): *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, εκδ. Αφοι Κυριακίδη, (α' εκδ. 1917), Θεσ/νίκη.
- Wieworka, M. (1991): *L' espace du racisme*, εκδ. Seuil, Παρίσι.
- Williams, R. (1994): *Κουλτούρα και Ιστορία*, εκδ. Γνώση, Αθήνα.
- Woolf, S. (1995): *Ο εθνικισμός στην Ευρώπη*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.
- Wolf, R.L. (1967): *The Balkans in our Time*, Νέα Υόρκη.